

Βεβαίως δέν είναι δυνατόν νά λεχθεῖ ότι στή μαζική δημοκρατία, όπως τή γνωρίζουμε, έχει ήδη πραγματοποιηθεῖ ή ίσότητα μέ τήν ύλική ἔννοια τοῦ ὄρου. "Ομως ἡ πραγματικότητα τῆς ίσότητας είναι γιά τή λειτουργία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας πολύ λιγότερο σημαντική ἀπό τή δυνατότητα τῆς ίσότητας. Ή ίσότητα ἀναγνωρίζεται ἀπό ὅλους ώς ἀπτή δυνατότητα (ακόμη καί ὅσοι δέχονται τήν ίσότητα μόνον ώς τυπική ίσότητα τῶν εὐκαιριῶν ὁμολογοῦν ότι οἱ εὐκαιρίες αὐτές μποροῦν ν' ἀξιοποιηθοῦν ἀπό τόν καθένα, ότι δηλαδή καθένας μπορεῖ ν' ἀνεβεῖ τήν κοινωνική κλίμακα ώς τήν κορυφή της, ἀρκεῖ νά τό μπορεῖ) καί ἡ καθημερινή ὁμολογία πίστεως τῆς μαζικῆς δημοκρατίας στήν ἀρχή τῆς ίσότητας ἀνοίγει ipso facto ἔναν ὄριζοντα προσδοκιῶν, ὁ ὅποιος θέτει σέ κίνηση ἀντίστοιχες συμπεριφορές. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ κατ' ἀρχήν κατάφαση τῆς ίσότητας καί τό γεγονός τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας δημιουργοῦν συνθήκες, ὑπό τίς ὅποιες τίς δράσεις καί τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων συχνά τίς καθορίζουν ψυχολογικοί παράγοντες καί ἔνα ὑποχειμενικό αἰσθημα γοήτρου. Τό αἴσθημα τῆς ίσότητας είναι ἐντονότερο ἀπό τήν πραγματικότητα τῆς ίσότητας. Γι' αὐτό ἡ συναναστροφή τῶν ἀνθρώπων γίνεται ὅλο καί πιό ἐξισωτική, ἥτοι ὁ τόνος τῆς συναναστροφῆς τούτης δέν ἀνταποκρίνεται ἀναγκαστικά, καί ἀνταποκρίνεται συνεχῶς λιγότερο, στίς πραγματικά ὑφιστάμενες διαφορές κοινωνικῆς θέσης καί γοήτρου ἀνάμεσα στά ἀτομά καί στίς ὅμαδες. Η κατ' ἀρχήν δεδομένη δυνατότητα νά ἐμφανισθεῖ ὁ καθένας ώς ἵσος πρός ἵσον ἀπέναντι σέ ὅποιονδήποτε ἐπηρεάζει τήν κοινωνική συμπεριφορά, κατά τρόπο ὥστε τελικά οἱ ἐντολές δέν ἐκφέρονται ώς ἐντολές, ἀλλά ώς ὁδηγίες, τίς ὅποιες πρέπει νά ἀκολουθήσει κανείς γιατί αὐτό ὑπαγορεύουν τά πράγματα. Στόν βαθμό πού ὁ ὑφιστάμενος γίνεται «συνεργάτης», οἱ ἐργασιακές σχέσεις γίνονται πραγματιστικότερες καί ἡ ἴδεα τοῦ ρόλου παραμερίζει τήν ἴδεα τῆς ιεραρχίας. Περιοριστικές καί αὐστηρά ιεραρχημένες μορφές ἐργασίας δέν φαίνονται πιά παραγωγικές, ἐφ' ὅσον μάλιστα οἱ νέες ἐργασιακές διαδικασίες μέ τήν περίπλοκη τεχνική τους ἀπαιτοῦν ὑψηλότερα προσόντα, ἐνισχυμένη εύθυνη καί περισσότερη συμμετοχή. Η ἀντίληψη, ότι ὁ προϊστάμενος βρίσκεται ψηλότερα μόνο καί μόνο ἐπειδή ἔχει νά παίξει διαφορετικό ρόλο κι ὅχι ἐπειδή ἔχει τίποτε μυστηριώδη χαρίσματα, καθησυχάζει τήν ἐξισωτική συνείδηση καί τή συμφιλιώνει μέ τίς πραγματικότητες τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. "Αλλωστε ἡ ἔκτοπιση τῆς ἴδεας τῆς ιεραρχίας ἀπό τήν ἴδεα τοῦ ρόλου

συντείνει άπό μόνη της στήν ἐπίταση τῆς ἐναλλαξιμότητας καὶ τῆς προσωρινότητας τῶν θέσεων τῶν ἀτόμων μέσα στή διαδικασία τῆς κοινωνικῆς ἔργασίας. 'Η ἔξουσία ἡ ἡ αὐθεντία μέ τήν παραδοσιακή της ἔνοια ξεφτίζει, καὶ στή θέση της μπαίνει ώς ἐνοποιητικό στοιχεῖο ἡ σταθερότητα τῶν δομῶν καὶ τῶν μηχανισμῶν, ἐντός καὶ στό ὄνομα τῶν ὅποίων μοιράζονται οἱ ρόλοι.

Παρ' ὅλα αὐτά ἡ μαζική δημοκρατία πραγματοποίησε τήν ἰσότητα στήν ἀσκηση ἔξουσίας τόσο λίγο ὅσο καὶ τήν ἰσότητα στήν κατανάλωση. 'Η ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ὀναγκαιότητα ἔξουσίας καὶ στή γενική ὁμολογία πίστεως πρός τήν ἀρχή τῆς ἰσότητας λύθηκε μέ τήν ὑποταγή τῆς ἔξουσίας στούς ἴδιους κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, πού ἵσχυουν καὶ στούς ὄλλους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. "Ετσι, ἡ ἀσκηση ἔξουσίας εἶναι κατ' ἀρχήν ἀνοιχτή στόν καθένα, ἐφ' ὅσον ἀποδειχθεῖ ἵκανός νά ἐκμεταλλευθεῖ τίς προσφερόμενες εὔκαιρίες καλύτερα ἀπό τούς ἀνταγωνιστές του. Τοῦτο σημαίνει ἀντικατάσταση τῆς ταξικῆς κυριαρχίας ἀπό τήν κυριαρχία ἐλίτ, οἱ ὅποιες ἀδιάκοπα συγκροτοῦνται, διαλύονται ἡ μεταβάλλουν τή σύνθεσή τους, ἀφοῦ τά μέλη τους δέν πρέπει νά κατέχουν ἐξ ὑπαρχῆς ὄρισμένες κοινωνικές προϋποθέσεις. 'Η συμμετοχή στίς ἐλίτ δέν εἶναι οὔτε κληρονομική οὔτε ἀναγνωρίζεται μέ βάση ὅποιαδήποτε προσωπική ἰδιότητα, ἐκτός ἀπό τήν ἵκανότητα νά ἀντιμετωπίζονται μέ ἐπιτυχία οἱ ἕκαστοτε ἀντίπαλοι ἐντός καὶ ἐκτός τῆς ἐλίτ ἐπομένως οἱ ἐλίτ μποροῦν νά γίνουν μόνιμα ὄργανα ἀσκησης ἔξουσίας μονάχα μετά τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καὶ τήν ἐπιβολή τῶν ἔξιστων ἀρχῶν καὶ στάσεων. Διαμορφώνονται μέσα στήν πολιτική, στήν οὐκονομία καὶ στήν κοινωνική ζωή, ἀνταγωνίζονται ἡ μία τήν ὄλη ἡ κλείνουν μεταξύ τους συμμαχίες καὶ πορίζονται τή νομιμοποίησή τους ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀνοιχτές γιά τόν καθένα, ἥτοι δέν παραβιάζουν τήν ὑπέρτερη ἀρχή τῆς ἰσότητας (τῶν εὔκαιριῶν). 'Ανταγωνιστικές πολιτικές ἐλίτ, οἱ ὅποιες πολεμοῦν ἡ μία τήν ὄλη γιά τήν κατάστηση τῆς κρατικῆς ἔξουσίας, πρέπει νά νομιμοποιηθοῦν ἐπιπρόσθετα μέ τήν ἐτυμηγορία τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος. Κάθε ἐλίτ, ἐφ' ὅσον ἐγείρει ἀξιώσεις πάνω στήν ἔξουσία αὐτήν, ὑποχρεώνεται νά ἀγωνισθεῖ γιά νά κερδίσει τήν εύνοια τῶν ἐκλογέων, ὅπότε πρέπει νά ἐπηρεάσει τή βούλησή τους καὶ συνάμα νά ἐπηρεασθεῖ καὶ ἡ ἴδια ἀπό τή βούληση τούτην. 'Η διέξοδος ἀπό τή διελκυστίνδα τῆς ἀντικειμενικῆς διπλῆς ἀνάγνωσης νά ἀσκηθεῖ ἔξουσία καὶ ταυτόχρονα νά ληφθοῦν ὑπ'

όψιν οι ποικίλες έπιθυμίες τῶν ἔκλογέων εἶναι ὁ λαϊκισμός, ὁ ὅποῖος σέ διάφορες παραλλαγές καί σέ διάφορους βαθμούς ἀποτελεῖ φαινόμενο ἀναπόσπαστο ἀπό τὴν πολιτική καί κοινωνική ζωή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Λαϊκισμός εἶναι λοιπόν ὁ τρόπος, μέ τὸν ὅποιο γεφυρώνεται (προσωρινά) ή ἀντίφαση ὀνάμεσα στὴν ἀρχή τῆς γενικῆς ἰσότητας καί στὴν (προσωρινή) ἐμπρακτη ἔξουσίᾳ μᾶς ἐλίτ μέσα στὶς συνθῆκες τῆς μαζικοδημοκρατικῆς πολιτικῆς. Συνίσταται στὸ ὅτι οἱ πολιτικές ἐλίτ, πάρα τὴν ἐπιδίωξή τους νά κρατήσουν γιά τὸν ἐαυτό τους τὸ μονοπώλιο τῶν ἀποφάσεων, ὑποχρεώνονται νά ἀποτίσουν φόρο τιμῆς σέ δρισμένες διαδεδομένες ἴδεες ή προκαταλήψεις πού κολουκεύουν τίς μάζες. "Ετσι π.χ. κάθε ἐλίτ ἀποκρούει τὴν ὑποψία ὅτι ἡ ἔξουσίᾳ τῆς μέσα στὸ κράτος ή ἡ συναφής της ἀξίωση θά ἥταν ποτέ δυνατόν νά ἐπηρεάσει δυσμενῶς ή καί νά ἀρει τὴν ἰσότητα ὀνάμεσα σέ ὅλα τά μέλη τῆς κοινωνίας· ἀπεναντίας, αὐτοπαρουσιάζεται ως ή πιό ἀξιόπιστη ἐγγύηση γιά τὴ διαφύλαξη ή τὴν ἐπέκταση τούτης τῆς ἰσότητας. 'Ισχυρίζεται ὅτι εἶναι σάρξ ἐκ τῆς σαρκός τοῦ λαοῦ, ἄριστος γνώστης καί ἐρμηνευτής τῶν ἐνδόμυχων εὐχῶν καί ὄνείρων του, κοντολογῆς πιστός ἐκτελεστής τῆς λαϊκῆς βούλησης. 'Ωστόσο, στὸν βαθμό πού οἱ ἔκλογεις διατυπώνουν συγκεκριμένα τίς ὀνάργκες καί τὰ συμφέροντά τους μέσω τῶν ἐπαγγελματικῶν τους ἐνώσεων ή τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης, πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ καί συγκεκριμένα ή βούληση «τοῦ λαοῦ», ἥτοι μέσα στὶς συνθῆκες τῆς μαζικοδημοκρατικῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας ή volonté générale καί η volonté des tous δέν μποροῦν νά ἀποκλίνουν τόσο πολύ, ὥστε ή κυρίαρχη ἐλίτ νά ἀγνοεῖ τὴ δεύτερη, ἐπικαλούμενη μιά δική της ἐρμηνεία τῆς πρώτης.

"Η λαϊκιστική συνύφανση ή ταύτιση τῆς volonté générale μέ τὴ volonté des tous συγκεκριμενοποιεῖται ὑλικά ὑπό τὴ μορφή μᾶς ὕκανοποίησης αἰτημάτων, τά ὅποια θά ἔπρεπε νά ἔχουν ἀπορριφθεῖ ὃν ἐφαρμόζονταν καθαρά πραγματολογικά οὐκονομικά ή ὅλλα κριτήρια: ἔτσι, ὀρισμένοι ὄνθρωποι ἀποκτοῦν ἀγαθά καί θέσεις πού δέν ἀξίζουν μέ βάση τὴ γενικά ἰσχύουσα ἀρχή τῆς ἀπόδοσης. 'Από τὴν ἀποψη αὐτή, μέσα στὴ μαζική δημοκρατία ή ἀξιοκρατία καί ὁ λαϊκισμός ἀναγκαστικά διεξάγουν μεταξύ τους ἀσταμάτητο ἀγώνα, τοῦ ὅποίου ή ἔκβαση εἶναι διαφορετική σέ κάθε περίπτωση. "Ομως ὁ λαϊκισμός ὄφείλει νά ὕκανοποιεῖ διαρκῶς καί ψυχολογικές ὀνάργκες, δημιουργώντας ὑποκατάστατα τῆς ἰσότητας ἐκεῖ πού ἐμπρακτη ἰσότητα δέν

ύπάρχει. "Ενα τέτοιο ύποκατάστατο παρέχει λ.χ. ή προϊούσα κατάργηση τῶν όρίων ὀνάμεσα σέ ίδιωτωςή και δημόσια σφαίρα, ἔτσι ὥστε ὁ «κοσμάστης», ἄλλα και ὁ «ώριμος πολίτης», μέ βάση τά ὅσα τοῦ λένε τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, μπορεῖ νά πεισθεῖ ὅτι τοῦτο ή ἔχεινο τό μέλος τούτης ή ἔχεινης τῆς ἐλίτ συμπεριφέρεται «ἀνθρώπινα» και γενικά εἶναι «ὅπως ὅλοι μας». Ο ἐγγενής λαϊκισμός τῆς μαζικῆς δημοκρατίας κάνει πρωταρχικό καθήκον τῶν μελῶν τῶν ἐλίτ νά ἐκδηλώνουν ἐπιδεικτικά σέ κάθε δεδομένη εύκαιρια πόσο κοντά βρίσκονται στὸν ἀπέλο διανθρωπο· μάστιση διαφορετική ἐρμηνεύεται ὡς περιφρόνηση τῶν ανθρώπων και τῆς ἴσχυουσας ἀρχῆς τῆς ἴσοτητας, και τιμωρεῖται ἀνάλογα. Στό σημεῖο αὐτό ὁ «κοσμάστης» τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐμφανίζεται μέ ίδιαίτερες ἀξιώσεις και ίδιαίτερη αὐτοπεποίθηση, και ἀπό τὴν ἀποψη τούτη ξεχωρίζει ἀπό τοὺς μικροαστούς τῆς ἀστυνομίας ἐποχῆς, οἱ ὅποιοι ἔνιωθαν σφηνωμένοι ὀνάμεσα στὴν ἀστικὴ τάξη και στό προλεταριάτο κι ἔβλεπαν, ὀντίστοιχα, τὸν κόσμο μέ μάτια γεμάτα σέβας ή τρόμο. Τό μεσαῖο στρῶμα πού ἀποτελεῖ τὸν κορμό τῆς μαζικοδημοκρατικῆς κοινωνίας θεωρεῖ ὀντίθετα τὸν ἑαυτό του ὅλο και περισσότερο ὡς τὴν οἰκουμενική τάξη, και διαμορφώνει μέ τὶς βιοτικές του συνήθειες και μέ τό γοῦστο του τίς πιό χαρακτηριστικές πλευρές τῆς ζωῆς στή μαζική δημοκρατία. Μπορεῖ νά καταναλώνει, μπορεῖ νά ταξιδεύει, μπορεῖ νά πληροφορεῖται εἰδήσεις, και μέ βάση ὅλα αὐτά μπορεῖ πρό παντός νά ἀποκομίζει τὴν ἐντύπωση ὅτι διαθέτει ἀρκετή κρίση ή τουλάχιστον πονηριά, ὥστε νά μήν ξεγελιέται ἀπό κανέναν. Καθώς διαπνέεται ἀπό τούτη τὴν αὐτοπεποίθηση, διαφόρως ή μεγαλύτερος «κοσμάστης» συχνά βλέπει περιφρονητικά τά μέλη τῶν πολιτικῶν ἐλίτ, δηλαδή τούς «πολιτικάντηδες», και ἐφράζει τὴν ἀδιαφορία του γιά τά ὅσα κάνουν. Ετσι, ή πολιτική ὡς ἐπαγγελμα χάνει σέ σημαντικό βαθμό τὸ κύρος τῆς μέ τὴν παλιά ἔνοια τοῦ ὄρου και ἐμφανίζεται ως μία ἀπασχόληση κοντά σέ ἄλλες, ή ὅποια ἀσκεῖται ἀπό εἰδικούς ίδιαίτερα ὑποπτους και ἔχει κέρδη και ζημιές, ὅπως και κάθε ἄλλη. Η πολιτική ἀδιαφορία, πού συναρτᾶται μέ τὴν ἀναγωγή τῆς πολιτικῆς σέ ἐπαγγελματική ἀπασχόληση, και διανομός, πού ἀναγκάζει τὸν ἀπασχολούμενο μέ τὴν πολιτική νά δικολουθεῖ ὄρισμένη συμπεριφορά, συμπορεύονται μέσα στή μαζική δημοκρατία και σημαδεύονταν τή φυσιογνωμία της.

"Ομως ή μαζική δημοκρατία δέν πάσχει μόνον ἀπό τὴν ὀντίφαση ὀνάμεσα στή διασήρυξη τῶν ἀρχῶν τῆς ἴσοτητας και στὴν ἔμπρακτη

έξουσία τῶν ἐλίτ — ἀντίφαση πού καταλήγει στὸν λαϊκισμό. Μιά ὅλη ἀντίφαση ἀγγίζει ἐπίσης τά θεμέλιά της καί, ὅπως φαίνεται, εἶναι ἐξ ἕσου ἀξεπέραστη ὅσο καί ἡ πρώτη: πρόκειται γιά τὴν ἀντίφαση ὀνάμεσα στὴν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης ἢ τὴν τεχνική ὁρθολογικότητα ἐν γένει καί στὶς ἡδονιστικές στάσεις. 'Η ἀρχή τῆς ἀπόδοσης καί ἡ τεχνική ὁρθολογικότητα σχετίζονται προφανῶς μὲ τὴν ἐργασιακή διαδικασία, ἐνῶ οἱ ἡδονιστικές στάσεις μέ τὴ διαδικασία τῆς μαζικῆς κατανάλωσης πού βέβαιως δέν εἶναι λιγότερο ἀπαραίτητη γιά τὴν οὐκονομία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. "Ωστε ὁ ὄνθρωπος μέσα στὴ μαζική δημοκρατία, ὅντας ταυτόχρονα ἐργαζόμενος καί καταναλωτής, πρέπει νά ἐγκολπωθεῖ δύο διαφορετικές νοοτροπίες καί συμπεριφορές, μολονότι τό ἔκαστοτε εἴδος τῆς ἐργασίας του καί ὁ συναφής τρόπος ζωῆς μετατοπίζουν τό κέντρο βάρους πρός τὴ μιά ἢ τὴν ὅλη κατεύθυνση. Μερικά εἴδη ἐργασίας, πού κατά κανόνα ὀνήρουν στὸν τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν, ὀκόμα καί ὑπό τίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἐλάχιστη σχέση ἔχουν μέ τὴν τεχνική ὁρθολογικότητα, γι' αὐτό καί μποροῦν, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως, ν' ἀποτελέσουν τό φυσικό ἔδαφος γιά τὴν εύδοξίμηση εύδαιμονιστικῶν στάσεων. 'Από τὴν ὅλη πλευρά, ἡ τεχνική ὁρθολογικότητα προσδιορίζει ὅχι ἀπλῶς μηχανικές ἐργασίες καί τεχνικές διαδικασίες, ὅλα κατά βάση καί ὅλες τίς ἐργασίες, στὶς διποιες ὁ λογισμός παίρνει χαρακτήρα ἀπρόσωπο καί ἀποκλειστικά προσηλωμένο στὴν ἐπίτευξη τοῦ σκοποῦ. Πρό παντός σέ ἐργασίες συχνότατα χαρακτηριστικές γιά τὴν κοινωνία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας τά ἀποτελέσματα μποροῦν νά μετρηθοῦν μέ βάση προκαθορισμένα κριτήρια καί τότε ὀνομάζονται, σέ σχέση μέ τὸν παραγωγό τους, «ἀπόδοση». 'Η ἀρχή τῆς ἀπόδοσης συνυφαίνεται μέ ούσιαστικές ἐπόψεις τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί μάλιστα ἀποτελεῖ κι ἡ ἴδια κινητήρια δύναμη τῆς διαδικασίας τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. Στὸν βαθμό πού τό εἰσόδημα χωρίζεται ἀπό τὴν προσωπική ἰδιοκτησία, ἡ ἀπόδοση γίνεται ἡ μοναδική ἢ ἡ σημαντικότερη πηγή εἰσοδήματος, ἥτοι τό εἰσόδημα δέν πηγάζει ἀπό ούσιακούς δεσμούς ἢ κοινωνικές προϋποθέσεις, παρά ἀπό τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ ἀτόμου, τὴν ὅποια τοῦτο ἐπιτυγχάνει μέσα στὸν συναγωνισμό του μέ ὅλα ἀτομα πού διαθέτουν ἵσες εύκαιρίες. "Ωστε ἡ ἴσοτητα (τῶν εύκαιριῶν), ἡ ἀπόδοση καί τό εἰσόδημα (ώς μισθός) ἀποτελοῦν πλευρές τῆς ἴδιας βασικῆς ἀντίληψης. Σέ ἔξιστική κοινωνική βάση ἡ ἀπόδοση ἀναγκαστικά ἀνεβαίνει, ἐπειδή τό ἀτομο μπορεῖ νά πεισθεῖ ὅτι ἡ ἀπόδοσή του καί

μόνον άρκει γιά νά τοῦ κάνει προσιτές όλες τίς δυνατότητες τῆς ἀπόλαυσης καί τοῦ κοινωνικοῦ γοήτρου. "Όμως ἡ ἀπόδοση μεγαλώνει καί μέ τή συμμετοχή, δηλαδή μέ τή χαλάρωση τῆς (παραδοσιακῆς) ἐργασιακῆς ιεραρχίας καί μέ μά τέτοια κατανομή τῶν ρόλων, ὥστε νά φαίνεται ὅτι πηγάζει ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀποτίμηση τῶν τεχνικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐργασίας κι ἔτσι νά μπορεῖ νά ἀποφασισθεῖ ἡ πάντως νά γίνει ἀποδεκτή ἀπό ὅλους τούς ἐνδιαφερομένους μέ βάση τά πρόσοντα τοῦ καθενός τους." Αν δοῦμε ἔτσι τά πράγματα, τότε στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης συμπυκνώνεται τό γεγονός ὅτι ὁ ἐκδημοκρατισμός τῶν τομέων τῆς ζωῆς, ὁ ὅποιος συντελεῖται μέ τήν ὑλοποίηση τῆς κατ' ἀρχήν ἀποδεκτῆς ισότητας τῶν εὐκαιριῶν, συνιστᾶ λειτουργική ἀναγκαιότητα τῆς τεχνολογικά ἔξελιγμένης μαζικῆς κοινωνίας· μέ ὅλα λόγια, ἡ τεχνολογικά ἔξελιγμένη μαζική κοινωνία μπορεῖ νά ὑπάρξει μονάχα ως ἔξιστως μαζική δημοκρατία. 'Ακόμα καί ἡ ισότητα τῶν φίλων σέ τελευταία ἀνάλυση μποροῦσε νά εἰσαχθεῖ μονάχα χάρη στήν ἀρχή τῆς ἀπόδοσης: ἡ ἀπόδοση ἀποτελεῖ τόν μεγάλο κοινό παρονομαστή, μέ βάση τόν ὅποιο μπορεῖ νά μετρηθεῖ καί νά ἀποδειχθεῖ ἡ ισότητα. 'Εξ αἰτίας τῆς λειτουργικῆς τούτης ἀναγκαιότητας τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης δέν εἶναι παράδοξο πού αὐτή συχνά παρουσιάζεται καί νομιμοποιεῖται ως ἡθικό αἴτημα.

'Αλλά ἡ μαζική δημοκρατία δέν χρειάζεται μονάχα τήν τεχνική ὄρθιολογικότητα καί τήν ἀπόδοση γιά νά λειτουργήσει. 'Εξ ίσου χρειάζεται —γιά πρώτη φορά στήν ίσαμε τώρα ιστορία— ἡδονιστικές στάσεις καί ἀξίες, οἱ ὅποιες ἐν μέρει κάνουν ψυχολογικά ἐλκυστική καί ἐν μέρει δικαιώνουν ἡθικά τήν οικονομικά ἀναγκαία μαζική κατανάλωση τῶν μαζικά παραγόμενων καταναλωτικῶν προϊόντων. Στό εὔρος τοῦ φάσματος τῶν ἡδονιστικῶν στάσεων καί ἀξιῶν ἀντιστοιχεῖ τό εὔρος τῶν καταναλωτικῶν δυνατοτήτων. Καταναλώνονται ὅχι μόνον ὀντικέμενα χρήστης καί πολυτέλειας, ὅλλα ἐπίσης μορφωτικά ἀγαθά καί ἐλεύθερος χρόνος, ὅπως καί ὁ λόγος κι ἡ εύκόνα πού προσφέρονται ἀπό τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης: δέν πρέπει τέλος νά λησμονεῖται ἡ παράλληλη κατανάλωση διαφόρων ἀξιῶν ἡ βιοτικῶν ἴδεωδῶν, ἀπ' ὅπου πηγάζει ἔνας ιδεολογικός πλουραλισμός κι ἔνας σχετικισμός πού μέ τή σειρά του εύνοει τή διάδοση ἡδονιστικῶν στάσεων. Πρώτη βέβαια χτυπάει στό μάτι, καθώς ἐπηρεάζει τή συμπεριφορά πλατειῶν μαζῶν, ἡ κατανάλωση ὀντικειμένων χρήστης. Στή λαϊκή φαντασία ὁ ἡρωας τῆς κατανάλωσης ὑποκαθιστά τώρα τόν ἡρωα τῆς ἐργασίας, τά

μέσα μαζικής ένημέρωσης προβάλλουν άδιάκοπα τόν κόσμο τῆς ἀριστοκρατίας τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τῆς ὅποιας τά μέλη προέρχονται ἀπό διαφορετικές ἐλίτ, ὅλα τους ὅμως εἶναι ὑπερκαταναλωτές, διαθέτουν τά πάντα, ὅσα παρέχει ἡ σύγχρονη τεχνική καί βιομηχανία καί ὅσα μπορεῖ νά ὄνειρευθεῖ κανείς, καί κινοῦνται μέ τήν ἀντίστοιχη ὄνεση μέσα στόν μαγικό τοῦτον κόσμο. Στά ἀνώτερα ἐπίπεδα τῆς κατανάλωσης ἀποφασίζει τό προσωπικό γοῦστο καί ἡ προσωπική ἐπιλογή, ὅμως ἡ δυνατότητα αὐτή περιορίζεται ὅσο χαμηλώνει τό ἐπίπεδο· στό κατώτατο καί εὑρύτερο ἐπίπεδο τά ἀτομικά ὄνειρα, πού στήν πραγματικότητα τά ὄνειρεύονται πολλά ἀτομα ταυτόχρονα, μποροῦν ὡς ἐπί τό πλεῖστον νά πραγματοποιηθοῦν μοναχά μέ τήν κατανάλωση μαζικῶν προϊόντων. Τοῦτο τό παράδοξο, δηλαδή ἡ ἐκπλήρωση ἀτομικῶν πόθων μέ τήν κατανάλωση μαζικῶν προϊόντων, ἀποτελεῖ τήν πηγή χαρακτηριστικῶν ψυχοπαθολογικῶν φαινομένων τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί ἐνδημεῖ ἐπίσης στό φαινόμενο τῆς μόδας. Ἐνῶ παραδοσιακή λειτουργία τῆς μόδας ἦταν ὁ τονισμός τῶν κοινωνικῶν διακρίσεων, στό μέλος τῆς μαζικοδημοκρατικῆς κοινωνίας δίνει ἀντίθετα τό αἰσθημα τῆς συμμετοχῆς σέ κάτι, τό ὅποιο εἶναι βέβαια κοινό ἀγαθό καί ἀπό τήν ἀποψη αὐτήν ἐπιβεβαιώνει τήν κατ' ἀρχήν ἰσότητα ὅλων, ἀλλά τήν ἴδια στιγμή ὑποδηλώνει καί τήν προθυμία τοῦ ἀτόμου νά ξεκόψει ἀπό τό παλιό καί ἔτσι νά ἐνεργήσει ὡς γνήσια αὐτόνομο ἀτομο. "Αλλωστε ὁ κομφορμισμός καί ὁ ἀτομικισμός δέν συνιστοῦν μονάχα στήν περίπτωση τῆς μόδας τίς δύο συμπληρωματικές πλευρές ἐνός ψυχολογικοῦ πλέγματος, πού μέσα στή μαζική δημοκρατία δημιουργεῖται καί εύδοκιμεῖ κάτω ἀπό ἴδιαίτερα εύνοιώνες συνθῆκες.

Μέ ἀφετηρία τόν κόσμο τῆς κατανάλωσης, βλέπεται καί κρίνεται τώρα ὅλο καί περισσότερο ὁ κόσμος τῆς ἐργασίας. Αύτό βέβαια σημαίνει ἀρχικά ὅτι χάρη στή δυνατότητα καί στήν προσδοκία τῆς κατανάλωσης ἀνεβαίνει ἡ ἀπόδοση, ὅτι δηλαδή ὁ ἐργαζόμενος ὡς δυνητικός καταναλωτής ἀποδίδει περισσότερο. "Ομως μ' αὐτό συνδέεται καί μιά βαθύτερη ἀλλαγή, ἡ ὅποια ἀφορᾶ στήν ἴδια τήν ἔννοια καί τήν ἀσκηση τῆς ἐργασίας. "Ἡ ἐργασία δέν ἐπιτελεῖται οὔτε μέ πουριτική εὐλάβεια ad majorem dei gloriam οὔτε γιά χάρη τῆς ἐργασίας ὡς αὐτοσκοποῦ, ἐπειδή δηλαδή ἡ ἐργασία ἀξιολογεῖται ὡς προάσκηση γιά τήν ἀπόκτηση τῆς ἀρετῆς καί ὡς δύναμη αὐτοπειθάρχησης. Τώρα ἡ ἐργασία θεωρεῖται μᾶλλον πραγματιστικά, δηλαδή ὡς μέσο γιά τήν ἀπόκτηση ὑλικῶν ἀγαθῶν, καί ὀντίστοιχα ἀπεκδύεται τό στοιχεῖο τῆς

ήθικης σοβαρότητας γιά νά προσεγγίσει, στά πλαίσια τοῦ έκάστοτε δυνατοῦ, τό παιγνίδι. 'Ενω μέ βάση τά ἀστικά κριτήρια ἔκτιμοῦσε κανείς τήν ἀτομική προσπάθεια καί τόν «χαρωκτήρα», θεωρώντας ώς αὐτονόητο κίνητρο τό προσωπικό συμφέρον καί ώς ἄξια ἀμοιβή τήν ἐπιτυχία καί τό γόητρο, τώρα συχνά ἔκτιμάται περισσότερο ὁ «έξηγημένος» συνεργάτης παρά ὁ φιλόδοξος ἀτομικιστής, περισσότερο τό συλλογικό πνεῦμα καί τό «team-work» παρά ὁ μοναχικός ἐγωιστής. 'Η πραγματιστική ἀντίληψη γιά τήν ἐργασία ἔκφράζεται συμβολικά στόν παραγκωνισμό τῆς ἀστικῆς ἔνοιας τοῦ ἐπαγγέλματος, μέσα στήν ὅποια συμπυκνωνόταν μιά ὀλόκληρη στάση ζωῆς, ἀπό τήν ἔνοια τῆς ἀπασχόλησης (job), τήν ὅποια μπορεῖ νά μετέλθει κανείς χωρίς ἐσωτερική συμμετοχή καί χωρίς ἄλλες ήθικές ύποχρεώσεις. "Ενα συνεπές βῆμα πρός τήν ἴδια κατεύθυνση είναι ἡ (μερική) ἀντιστροφή τῆς σχέσης ἀνάμεσα σέ ἐργασία καί σέ ἐλεύθερο χρόνο: ὁ ἐλεύθερος χρόνος δέν προσφέρει ἀπλῶς ἀνάπτουση γιά ὀικόμη παραγωγικότερη συνέχιση τῆς ἐργασίας, παρά ἡ ἐργασία φαίνεται ώς μέσο πού παρέχει στό ἀτομο τή δυνατότητα νά διαμορφώσει τόν ἐλεύθερο χρόνο του πάνω σέ εύρυτερη καταναλωτική βάση. 'Η τοποθέτηση ἀπέναντι στήν ἐργασία καθορίζεται ἀπό τό τί μπορεῖ νά κάμει κανείς στόν ἐλεύθερο χρόνο του ώς καταναλωτής ύλικῶν καί πνευματικῶν ἀγαθῶν ἡ «βιωμάτων». Μέ τήν εύρεία αὐτήν ἔνοια ἡ κατανάλωση φαίνεται σπουδαιότερη ἀπό τήν ἐργασία. 'Η παιγνιώδης δραστηριότητα τοῦ καταναλωτῆ στόν ἐλεύθερο χρόνο τίθεται σέ ἀνώτερη μοίρα ἀπό τήν πειθαρχημένη δραστηριότητα τοῦ ἐργαζομένου. "Ομως ἔτσι ἐντείνεται ἡ ἀνάγκη γιά περισσότερη κατανάλωση ώς μέσο προσωπικῆς πλήρωσης στόν διαθέσιμο ἐλεύθερο χρόνο, ὅπότε ἀπαιτεῖται καί περισσότερη ἐργασία γιά τήν ἀπόκτηση τοῦ μέσου αὐτοῦ. 'Εδῶ βρίσκεται ἔνα καθημερινό δίλημμα πολλῶν ὀνθρώπων στή μαζική δημοκρατία.

'Η ύπερβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν ἔκφράσθηκε κοινωνιολογικά στή σημαντική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀμεσων παραγωγῶν καί στήν ἀντίστοιχη διεύρυνση τοῦ τριτογενοῦς τομέα, δηλαδή τοῦ τομέα τῶν ὑπηρεσιῶν. Οἱ ύπηρεσίες μέ κοινωνικό χαρωκτήρα (ύγεια, ὀνάπτουση, παιδεία, πρόνοια) ἐπεκτάθηκαν γρήγορα ἐξ αἰτίας καί τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ κράτους, κι ἔγιναν ἀπό τή φύση τους ὁ χῶρος ὅπου διαμορφώθηκε μιά ἀντίληψη τῆς ἐργασίας, ἡ ὅποια ἀπομονώνθηκε σχετικά περισσότερο ἀπό τό κριτήριο τῆς τεχνικῆς ὄρθιολογικότητας καί θέλησε νά ὀναγάγει τήν ἐργασία σέ μορφές τοῦ δημιουργικοῦ

αύτοσχεδιασμοῦ ή τοῦ σοβαροῦ παιγνιδιοῦ. Μποροῦμε λοιπόν νά διαχρίνουμε grosso modo δύο είδῶν φορεῖς ή ἐκπροσώπους ἀξιῶν μέσα στή μαζική δημοκρατία. "Οσοι ἀναπτύσσουν τή δραστηριότητά τους στή βιομηχανία καί στήν οίκονομία γενικότερα τείνουν μᾶλλον πρός τήν ἀποδοχή καί τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπόδοσης καί τῆς τεχνικῆς ὄρθιογικότητας, ἐνῶ ὅσοι προσφέρουν ὑπηρεσίες μέσα κοινωνικό χαρακτήρα μᾶλλον ἐπηρεάζονται ὅμεσα ή ἔμμεσα ἀπό κάποιες ἰδέες τῆς πολιτισμικῆς ἐπανάστασης τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 καί τοῦ 1970· τοῦτο βέβαια δέν σημαίνει ὅτι μερικοί ἀπό τούς πρώτους δέν διαπνέονται ἀπό παρόμοιες συμπάθειες στήν α ή β ἐκδοχή ή ὅτι κάποτε δέν προσπαθοῦν nolentes volentes νά κάμουν χαλαρότερες τίς ἐργασιακές σχέσεις ὀκριβῶς ὑπ' αὐτό τό πνεῦμα. 'Η αὕξηση τοῦ σχετικοῦ βάρους τῶν κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν μέσα στήν οίκονομία προκαλεῖ μιά μετατόπιση τοῦ ἐνδιαφέροντος ἀπό τό ποσοτικό στοιχεῖο, τό ὅποιο τώρα ταυτίζεται μέ τήν ἀνάπτυξη σέ μετρήσιμα μεγέθη, πρός τό ποιοτικό, τό ὅποιο τώρα ὀνομάζεται ποιότητα ζωῆς. 'Ἐπειδή οἱ παραγωγοί καί οἱ καταναλωτές τῆς οίκονομίας τῶν ὑπηρεσιῶν δέν εἶναι ὑποχρεωμένοι νά σκέπτονται μέ βάση τίς κατηγορίες τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, μποροῦν ἐδῶ νά κερδίσουν πολύ εύκολότερα ἔδαφος οἱ λεγόμενες «ἐναλλακτικές» ἴδεολογίες, ἀπό τή ρομαντική ὑπεράσπιση τοῦ περιβάλλοντος ἵσαμε τήν ἀγροτική αὐτάρκη ζωή καί τήν περιθωριακή ὑπαρξη. Τό προβάδισμα τῆς ποιότητας ζωῆς συνδέεται μέ τήν ἴδιαίτερη εύαισθησία ἀπέναντι σέ ζητήματα σχετικά μέ «τόν ὄνθρωπο» καί μέ τήν «ἐπικοινωνία». Σέ ἀντίθεση πρός τίς βιομηχανικές δραστηριότητες, οἱ δραστηριότητες παροχῆς ὑπηρεσιῶν, καθώς ἔχουν νά κάμουν μέ διαπροσωπικές σχέσεις, ἀπαιτοῦν ἔντονη συμμετοχή τοῦ καταναλωτῆ, δ ὅποιος κατέχει ἀδιαμφισβήτητο δικαίωμα νά πεῖ τόν λόγο του σχετικά μέ τήν ποιότητα καί τή μεθόδευση τῆς παροχῆς ὑπηρεσιῶν. Μέ ἄλλα λόγια: τούτη ή εἰδική μορφή οίκονομικῆς δραστηριότητας προϋποθέτει συγγόντατα μιά σύμπραξη ὅλων τῶν ἐνδιαφερομένων (γιατροῦ καί ἀσθενοῦς, δασκάλου καί μαθητῆ, ὀκόμα καί πωλητῆ καί πελάτη) καί συνεπιφέρει μερική τουλάχιστον μετατόπιση τῆς οίκονομικῆς σχέσης στό ἐπίπεδο τῆς προσωπικῆς. 'Η εύαισθησία κι η προθυμία γιά ἐπικοινωνία καί ἀρωγή, οἱ ὅποιες ὑμνοῦνται ὡς ἥθικές ἀξίες καί συχνά ἀσκοῦνται καί πρωτικά σέ κάποιες περιθωριακές κουλτούρες προερχόμενες ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση, βρίσκουν τώρα τήν ἄνθηση καί τήν οίκονομική

τους χρήση στόν τομέα τῆς παροχῆς κοινωνικῶν ύπηρεσιῶν. "Ετσι, ή κοινωνία τῆς παροχῆς ύπηρεσιῶν ἀποκτᾶ φυσιογνωμία, ή ὅποια φαινεται ὀλιγισμὸς ἀντίθετη ἀπό τίς παλιότερες στερεότυπες ἀντιλήψεις για τή βιομηχανική κοινωνία ὡς κοινωνία τῆς ἀλυσιδωτῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀλλοτρίωσης. Η «έπικοινωνία» γίνεται ἐδῶ ὅχι ἀπλῶς ἔκφραση ἐκσυγχρονισμένου ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλά ἐπί πλέον βασική ἀρχή τῆς ἐργασιακῆς ὄργανωσης, ή ὅποια τώρα θεωρεῖται ὡς ζήτημα διαμόρφωσης τῶν ἐνδούποκειμενικῶν σχέσεων, ὅπότε τό οἰκονομικό ἀποτέλεσμα ἀποτελεῖ κατά κάποιον τρόπο τή συνισταμένη τῆς ἀνθρωπιστικῆς ρύθμισης τούτων τῶν σχέσεων.

"Οπως εἴπαμε, ή ύπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν δημιούργησε τίς προϋποθέσεις γιά τή διάδοση τῶν ἡδονιστικῶν στάσεων πού ἐνθαρρύνουν τήν οἰκονομικά ἀναγκαία κατανάλωση. Μαζί μέ τήν ἀφθονία γενήθηκε ὅμως καὶ ή δυνατότητα νά αὐτονομηθοῦν ὑλικά καὶ ἴδεατά ἀπέναντι στόν τεχνικό-όρθιολογικό κόσμο τῆς ἐργασίας, ή καὶ στόν κόσμο τῆς ἐργασίας ἐν γένει, μικρότερες ή μεγαλύτερες ὅμαδες προπαγανδίζοντας ἀπόψεις, τῶν ὅποιων ή πραγμάτωση θά κατέστρεψε ὀλιγισμὸς τήν κοινωνία ἐκείνη πού ὅχι ἀπλῶς ἀνέχεται, ἀλλά καὶ ἀναγκαστικά γεννᾷ ἀπό τούς κόλπους της τέτοιες ὅμαδες. Επειδή οι ὅμαδες αὐτές κινοῦνται πρό παντός στόν πολιτισμικό χῶρο, ἀνασύπτει σέ μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό μιά ἔνταση ἀνάμεσα στήν τεχνολογική βάση καὶ σ' ἓνα τουλάχιστον μέρος τοῦ ἴδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος τῆς μαζικῆς δημοκρατίας: ὁ πλουραλισμός πού ἐπικρατεῖ στόν τομέα τῆς ἴδεολογίας δέν μπορεῖ νά μεταφρασθεῖ στή μονοσήμαντη γλώσσα τῆς τεχνολογικῆς βάσης, παρά συγνά σπάζει τά καθαρά της περιγράμματα. Ωστόσο εἶναι σφάλμα νά θεωροῦμε αὐτήν τήν πράγματι ύφισταμενη ἀντίθεση ὡς φαινόμενο πού ἀπό μόνο του θά μποροῦσε νά θέσει σέ κίνδυνο τό μέλλον τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Οπως κάθε κοινωνικός σχηματισμός, ἔτσι καὶ η μαζική δημοκρατία φέρει ἐντός της τίς δικές της χαρακτηριστικές ἀντιθέσεις ή ἀντιφάσεις, οι ὅποιες ἀποτελοῦν συνάμα τούς ὅρους τῆς ὑπαρξής της. Στήν περίπτωση αὐτήν ή τεχνολογική βάση ή ή οἰκονομία ἐν γένει δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει, ὃν δέν ἐνισχύσουν τή μαζική κατανάλωση ἡδονιστικές στάσεις, οι ὅποιες ἀπό τή φύση τους συνεπάγονται τόν πλουραλισμό τῶν ἀξιῶν ή καὶ τήν ἥθων ἀδιαφορία κι ἔναν συγχεχυμένο ἀνηθυαισμό. Η σχέση ἀνάμεσα στά δύο σκέλη τῆς παραπόνω ἀντίθεσης πρέπει λοιπόν κατά βάση νά θεωρηθεῖ συμπληρωματική: ἀλλωστε ή ἔνταση

ύποχωρεῖ στόν βαθμό πού στάσεις ἀρχικά προερχόμενες ἀπό τήν πολιτισμική ἐπανάσταση θεσμοποιοῦνται σέ μετριασμένη μορφή ή γίνονται μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς — καὶ ἐπίσης στόν βαθμό πού οἱ ἕιδες οἱ ἔργασιωκές σχέσεις κάτω ἀπ' τήν ἐπίδραση δσων παραγόντων προσαναφέραμε μεταβάλλονται πρός τήν κατεύθυνση τῆς χαλάρωσης τῶν παλιῶν ἱεραρχιῶν. Ἐδῶ ταύταί ζει νά χρησιμοποιήσουμε δχι τήν εἰκόνα ἐνός χάσματος πού συνεχῶς βαθαίνει, παρά μᾶλλον τήν εἰκόνα ἐνός ἐκφεμοῦς πού κανεῖται τή μιά πρός τήν πλευρά τῆς τεχνικῆς ὄρθιογικότητας καὶ τῆς ἡθικά πειθαρχημένης ἀπόδοσης καὶ τήν ἄλλη πρός τήν πλευρά τοῦ ἡδονισμοῦ, τοῦ σχετικισμοῦ τῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀνεκτικότητας. Πάντως δέν πρέπει νά προσδοκοῦμε ἔνα μόνιμο καὶ ἀδιατάραχτο ίσοζύγιο. Ἡ ἐγγενής δυαρχία τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἀπηχεῖται δχι μονάχα στήν ἐτερογένεια τῶν θεσμῶν ή στούς ἀμφίρροπους σκοπούς διαφόρων ἐπί μέρους θεσμῶν, ἀλλά καὶ στίς πολιτικές ἀντιλήψεις, ὅπως δείχνουν λ.χ. οἱ ἐπικρατοῦσες ἐκδοχές ή μεθερμηνεῖς τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ μιά ἀπ' αύτές προσανατολίζεται κυρίως στά κριτήρια τῆς τεχνικῆς ὄρθιογικότητας καὶ τῆς ἀπόδοσης, καὶ στρέφεται δσο μπορεῖ ἐναντίον τοῦ σχετικισμοῦ τῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἀνεκτικότητας πού δίνουν τόν τόνο στό πολιτισμικό ἐποικοδόμημα, πιστεύοντας ὅτι οἱ ἡδονιστικές στάσεις εύνοοῦν τή δημιουργία ἐνός γιγαντιαίου κοινωνικοῦ κράτους, τό δποιο στό τέλος ἀναγκαστικά θά παραλύσει τόν οίκονομικό φιλελευθερισμό. Ἡ ἄλλη κατεύθυνση τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀποκρούει ἐπίσης τόν γραφειοκρατικό κρατικό παρεμβατισμό, μ' αύτό δμως δέν θέλει νά πλήξει δμεσα ή πρωταρχικά τό κοινωνικό κράτος, παρά μᾶλλον νά διασφαλίσει τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη μικρῶν διαφανῶν κοινοτήτων καὶ ἐπί μέρους τομέων, ὅπου τό ἀτομο μπορεῖ νά δρίσει καὶ νά πραγματώσει τόν ἔαυτό του. Ἐδῶ προφανῶς ὑπερτεροῦν οἱ ἀντιλήψεις καὶ οἱ ἀξίες πού χαρακτηρίζουν τό πολιτισμικό ἐποικοδόμημα. Οι φιλελευθερισμοί αύτοί ἀλληλοσυμπληρώνονται ὄργανικά μέσα στή μαζική δημοκρατία, μολονότι δένας καταπολεμᾶ τόν ἄλλον. Γιατί ὁ πρῶτος δέν μπορεῖ ἀπλῶς νά ἐπιστρέψει στόν ἀστικό ὀλιγαρχικό φιλελευθερισμό· ὁ ἀστός ἔχει πεθάνει ἀπό καιρό, καὶ ὁ ἐπιχειρηματίας ή δ μάνατζερ πού πῆρε τή θέση του χρειάζεται ἔκτος ἀπό τήν τεχνική ὄρθιογικότητα καὶ τήν ἡθική τῆς ἀπόδοσης, ὅπως τήν ἐκπροσωπεῖ ὁ ἕιδος, τουλάχιστον ἐξ ἵσου καὶ τίς ἡδονιστικές στάσεις, τίς δποιες συγνά ἀποκρούει κατ' ἀρχήν, ἀλλά οἱ δποιες σέ λιγότερο ή περισσότερο ἐχχυδαϊσμένη μορφή εύνοοῦν τή

μαζική κατανάλωση, δηλαδή τήν πώληση τῶν ἴδιων του τῶν προϊόντων.

3. ΝΟΟΤΡΟΠΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΖΩΗΣ ΣΤΗ ΜΑΖΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

‘Η νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς μᾶς κοινωνίας προφανῶς σχετίζονται στενά μέ τίς ἔχαστοτε κρατοῦσες ἵδεες γιά τά δικαιώματα καί τίς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀτόμου, γιά τόν ρόλο του ὡς συνανθρώπου καθώς καί γιά τήν ὑφή του ὡς ἀνθρώπου. Γνωρίζουμε δτι ἡ μεθερμηνεία καί ἡ μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὑπό τό πνεῦμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας συντελέσθηκαν πρωταρχικά σέ συνάφεια μέ τή δραστική μεταπόιηση τοῦ περιεχομένου τῆς ἔνοιας τοῦ ἀτομικισμοῦ. ’Η νέα ἀντίληψη γιά τό ἀτόμο, μέ τήν ὅποια συναρτῶνται σέ ούσιωδη σημεῖα ἡ νοοτροπία καί ὁ τρόπος ζωῆς τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, στηριζόταν σέ μά προγραμματική ἀντικατάσταση τῶν ἀξιῶν τῆς αὐτοπειθάρχησης ἀπό τίς ἀξίες τῆς αὐτοπραγμάτωσης, οἱ ὅποιες ἀπό τήν πλευρά τους ἔχουν διπλή ἀναφορά ἡ διπλή σημασία. Στό ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων καί σκοποθεσιῶν τό σύνθημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης τοῦ ἀτόμου συνδέθηκε μέ αὐτήματα, τά ὅποια σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπέβλεπον στήν ὑλική ἰσότητα καί ἐπί πλέον στόν ἔκδημοκρατισμό μέσω τῆς συμμετοχῆς. Σέ συνάφεια μέ τόν στόχο τῆς ὑλικῆς ἰσότητας, ἡ αὐτοπραγμάτωση τοῦ ἀτόμου σήμαινε δτι τό κράτος ὅφειλε νά προνοήσει γιά τή δημιουργία τῶν γενικῶν ἐκείνων συνθηκῶν, οἱ ὅποιες θά πρόσφερον σέ κάθε ἀτόμο (γρήσια), δηλαδή ὅχι ἀπλῶς τυπικά-νομικά, ἵσες εύκαιρίες νά ἀναπτύξει ἐλεύθερα τίς φυσικές του καταβολές καί τά ἐνδιαφέροντά του. ’Από τήν ὅλη μεριά, ἡ αὐτοπραγμάτωση καί ὁ ἔκδημοκρατισμός φάνηκαν νά συνδέονται στενά ἐπειδή μονάχα ἀτομα, πού ἔχουν αὐτοπραγματωθεῖ μέ τήν παραπόνω ἔνοια καί πού βρίσκονται τουλάχιστον στόν σωστό δρόμο πρός τήν αὐτοπραγμάτωση, ἔχουν τίς ἀπαιτούμενες ἴκανότητες γιά νά συμμετάσχουν ὡς ἵσοι μεταξύ ἴσων στή διαμόρφωση τῶν κοινωνικά σημαντικῶν ἀποφάσεων σέ ὅλες τίς βαθμίδες ὅπου λαμβάνονται τέτοιες· ἡ συμμετοχή σέ δημοκρατικές διαδικασίες εἶναι λοιπόν ἀναγκαῖος ὄρος καί συνάμα φυσική συνέπεια τῆς αὐτοπραγμάτωσης. ’Ως πολιτικό μέγεθος ἡ αὐτοπραγμάτωση ἰσοδυναμεῖ μέ τόν αὐτοπροσδιορισμό, δηλαδή μέ τήν ἴκανότητα τοῦ ἀτόμου νά ἐπιβάλλει μέσω τῆς συμμε-

τοχῆς του σέ δημοκρατικές διαδικασίες ἀποφάσεων τήν ἀτομική αὐτοπραγμάτωση ως ἀπόλυτη κοινωνική προτεραιότητα, καί συνάμα νά ἐπεξεργάζεται τό νομικό πλαίσιο γιά τήν ύλικη διασφάλιση τούτης τῆς προτεραιότητας. 'Αντίστοιχα ἔρμηνεύονται τώρα καί τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα», τά ὅποια, ἀντίθετα ἀπ' ὅσα ισχυρίζεται ἡ δημοκρατική τελολογική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, δέν ἀποτελοῦν τελειωτικό πνευματικό καί ἥθικό ἐπίτευγμα. Ουτερά ἀπό αἰῶνες καταπίεσης καί σκότους, παρά κατά βάση συνιστοῦν τόν τρόπο λειτουργίας καί ἐπιβίωσης τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, μέ τήν ὅποια καί συνδέεται ἡ μοίρα τους. Τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα» εἶναι δικαιώματα πού φαίνονται ἀπαραίτητα γιά τήν αὐτοπραγμάτωση μέ τή δημοκρατική ἔννοια τοῦ ὕρου καί ἔχουν, ἀκριβῶς ὅπως καί ἡ αὐτοπραγμάτωση, ὅχι μόνο μιά πολιτική, ἀλλά καί μιά δεύτερη διάσταση, τήν ὅποια ύπαινιχθήκαμε προηγουμένως καί θά ἔξηγήσουμε τώρα.

Στό στενότερο ἐπίπεδο τοῦ ἀτόμου — ἔκειθεν ἡ ἐντεῦθεν τῶν πολιτικῶν προγραμμάτων — τό αἴτημα τῆς αὐτοπραγμάτωσης συχνά συνυφαίνεται μέ τίς ἡδονιστικές ἔκεινες στάσεις πού ύποβαστάζουν ψυχολογικά τή μαζική κατανάλωση καί ἐπομένως τήν ύπόσταση τῆς οἰκονομίας. Τούτη ἡ ἡδονιστική αὐτοπραγμάτωση πρέπει βέβαια νά διασκριθεῖ ἀπό τήν πολιτική· δέν ἀντιτίθεται ὅπωσδήποτε θεωρητικά σέ τούτην ἐδῶ, ὅμως ως πρωκτική στάση συχνότατα πηγάζει ἀπό τήν παθητικότητα ἔκείνη, ἡ ὅποια ἀπορρέει ἀπό τή διαπίστωση τῆς ἀσημαντότητας τοῦ ἀτόμου ἐντός τῶν γιγαντιαίων δομῶν καί μηχανισμῶν τῆς μαζικῆς δημοκρατίας καί τῆς ὅποιας τό ἀντιστάθμισμα ζητεῖται στήν ἔνταση τῆς προσωπικῆς ζωῆς καί τῶν προσωπικῶν βιωμάτων — ὅπως καί ἀντίστροφα: ἡ βεβαιότητα, πώς ἡ ζωή στή μαζική δημοκρατία μπορεῖ νά προσφέρει μιά πληθώρα τέτοιων ἀντισταθμισμάτων, ἐνισχύει τήν τάση γιά μιάν ύπαρξη στό περιθώριο τῆς μεγάλης καί τῆς μικρῆς πολιτικῆς. 'Αναμφίβολα ύπάρχει πρωταρχική καί ουσιώδης σχέση ἀνάμεσα στίς διαθέσιμες καταναλωτικές δυνατότητες καί στήν ἐπικρατούσα ἐκδοχή τοῦ ἵδεώδους τῆς αὐτοπραγμάτωσης. Γιατί αύτές οι δυνατότητες πρόσφεραν γιά πρώτη φορά τό συγκεκριμένο ἐρέθισμα καί τήν ἀπτή βάση γιά τήν προγραμματική σύνδεση αὐτοπραγμάτωσης καί ἡδονισμού, ἐνῶ σέ ὅλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς ἡ αὐτοπραγμάτωση ὄριζόταν κατά κύριο λόγο ως αύτοϋπέρβαση, δηλαδή ως ἐπιβολή τοῦ ἀληθινοῦ ἡ αύθεντικοῦ ἐγώ πάνω στά κατώτερα ψυχόρμητα· τώρα ὅμως ἡ αύτοϋπέρβαση μέ